

Jan Frątczak
Zakład Pedagogiki
WSP Bydgoszcz

ROLA NAUCZYCIELA - OPIEKUNA ZAJĘĆ
POZALEKCYJNYCH W SZKOLE ŚRODO-
WISKOWEJ /na przykładzie nauczy-
ciela przedmiotów przyrodniczych/

1. W s t ę p

Jest duża różnica między szkołą zaproponowaną przez jednostkę i wprowadzoną w życie a szkołą, którą organizuje sama społeczność nauczycielska, działającą wraz ze wszystkimi siłami społecznymi szkoły i jej obszaru oświatowo - wychowawczego.

Chodzi nam o to, aby proponowane modele szkoły, jej systemy były realizowane przez każdego nauczyciela przedmiotu, każdego wychowawcę klasy, każdego opiekuna zajęć pozalekcyjnych.

Szkoła, a właściwie nauczyciel, ma być czynnikiem integrującym lokalne siły społeczne obszaru oświatowo - wychowawczego. Szkoła bowiem stanowi główne ogniwo systemu oświaty i wychowania, który jest podstawowym czynnikiem rozwoju w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego naszego kraju. System oświaty i wychowanie w obecnym okresie powinien wszechstronnie formować osobowość młodego pokolenia, a zwłaszcza:

- walory ideowe, gotowość do emocjonalnego, intelektualnego i czynnego uczestnictwa w rozwoju własnej okolicy zgodnie z powiedzeniem: serce, myśli i siły - Polsce Ludowej;
- walory intelektualne, tj. szeroką, głęboką i operatywną wiedzę oraz naukowy światopogląd marksowski, zainteresowania, umiejętność samodzielnego uczenia się i samowychowania, rozwiązywania praktycznych problemów społecznych, kulturowych i technicznych;

- umiejętność skutecznego działania fizyczno - intelektualnego w przyszłej pracy zawodowej i społecznej ^{1/}.

A zatem zwiększają się zadania szkoły i jej rola w kształceniu i wychowaniu dzieci i młodzieży, a zwłaszcza w rozwijaniu zainteresowań i zdolności, niezbędnych elementów pełni rozwiniętej jednostki ludzkiej rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego.

W tym celu coraz "więcej szkół i instytucji pozaszkolnych - pisze E. Trempała - podejmuje czynności wychowawcze zmierzające do planowego organizowania środowiska dzieci, młodzieży i dorosłych /miast, dzielnic, osiedli, rejonów szkolnych/. Celem tej działalności jest oddziaływanie na grupy ludzi lub jednostki, by urabiać w odpowiednim kierunku otoczenie dzieci, ich postawy, skale ocen, kulturę stosunków międzyludzkich, stosunek do pracy, własności społecznej i inne" ^{2/}.

Szkołę możemy rozpatrywać jako środowisko rozwojowe dzieci i młodzieży pod kątem: a/ systemu wartości, a przede wszystkim odpowiedności systemu wartości szkoły do wartości tkwiących i pielęgnowanych w środowisku lokalnym; b/ środowiska kulturowego; c/ środowiska technicznego; d/ systemu społecznego; e/ ośrodka zdrowia i rekreacji; f/ terenu wychowawczego przez poszczególne dziedziny życia, jak: społeczeństwo, naukę, technikę, kulturę, przyrodę.

Chcąc wykorzystać możliwe uwarunkowania i czynniki środowiska naturalnego i społecznego w obszarze oświatowo-wychowawczym swojej szkoły trzeba chcieć i umieć poznawać oraz diagnozować otoczenie i środowisko wychowawcze, posługując się odpowiednio dobranymi narzędziami i miernikami badawczymi w odniesieniu do poszczególnych dziedzin życia.

Tym bardziej, że dzisiejsza rzeczywistość edukacji socjalistycznej nie tylko wymaga od nauczyciela społeczno-politycznej pracy w środowisku, ale przede wszystkim pozaszkolnej oraz pozalekcyj-

nej pracy wynikającej z potrzeb szkoły i pracy badawczej nauczyciela w zakresie poznawania środowiska naturalnego i społecznego.

Jest to jedna z cech konstytutywnych szkoły środowiskowej otwartej, obok takich cech, jak:

- wszechstronne zaspokajanie potrzeb dzieci i młodzieży oraz całej społeczności dorosłych środowiska lokalnego,
- kompleksowe realizowanie funkcji opiekuńczej, kształcącej, wychowawczej i socjalnej,
- rozwijanie motywacji i umiejętności u uczniów do dalszego ustawicznego poszerzania i odnawiania zasobu ich wiedzy^{3/}.

Aby szkoła środowiskowa mogła realizować swe zadania w zakresie nowoczesnego kształcenia dzieci i młodzieży powinna:

- a/ w procesie dydaktyczno-wychowawczym uwzględniać w większym stopniu zasób doświadczeń społecznych i wiedzy paradydaktycznej uczących się^{4/},
- b/ traktować uczącego się wychowanka, jako podmiot procesu nauczania wychowującego,
- c/ zajęcia dydaktyczne organizować nie tylko w salach szkolnego budynku, ale w laboratoriach zakładów pracy, w pracowniach placówek i instytucji naukowych, badawczych, kulturalno-oświatowych oraz w warunkach naturalnych w wybranych biocenozach^{5/}.

"Program pracy wychowawczej szkoły środowiskowej uwzględnia doniosłą rolę, jaką odgrywają bodźce środowiskowe w pracy wychowawczej z uczniami, jak również potrzebę przysposobienia wychowanków do przetworzenia środowiska życia w imię określonych socjalistycznych wzorów życia społecznego. Proces tego przysposobienia następuje w toku realizacji zajęć lekcyjnych, jak również w całokształcie poczynañ w ramach tzw. wychowania poszkolnego. Dlatego wysuwany jest postulat szerokiego uwzględnienia środowiskowego doświadczenia dziecka w pracy edukacyj-

nej prowadzonej przez szkołę. Sterowanie w nabywaniu przez wychowanków doświadczeń może być znakomitym czynnikiem wspomagającym skuteczność kształcenia.

Tak więc w całym systemie dydaktycznym szkoły należy uwzględnić założenie, że wychowankowie nabywają wiedzę i doświadczenie również poza szkołą. Wynika z tego konieczność nadania procesowi poznawania rzeczywistości poza szkołą odpowiedniego kierunku, zharmonizowanego z pracą szkoły^{6/}.

2. M i e j s c e z a j ę ć p o z a l e k c y j n y c h w s z k o l e ś r o d o w i s k o w e j

Pedagogika socjalistyczna szczególną uwagę zwraca na samorozwój i samosterowanie jednostki w procesie edukacji.

Podstawowymi formami pracy w szkole sprzyjającymi samorozwojowi jednostki są: organizacje ideowo-wychowawcze, organizacje uczniowskie i koła zainteresowań. Wymienione formy organizacji pracy szkolnej stanowią tzw. zajęcia pozalekcyjne.

A. Kamiński wyodrębnia cztery rodzaje form pracy pozalekcyjnej uczniów, ze względu na miejsce i źródło: a/ realizowaną w ramach szkoły, b/ zachodzącą w organizacjach ideowych, c/ praktykowaną w placówkach pozaszkolnych i d/ pobudzaną i koordynowaną przez środki masowego przekazu^{7/}. Wydaje się, że jest to jedna z najtrafniejszych klasyfikacji form pracy pozalekcyjnej uczniów.

Taka klasyfikacja jest także najbardziej zasadna w odniesieniu do modelu szkoły środowiskowej. "Tak więc przez działalność pozalekcyjną szkoły należałoby rozumieć wszelkie formy aktywności dzieci, młodzieży i dorosłych inspirowane i organizowane przez szkołę zarówno na terenie szkoły jak i poza szkołą - w środowisku w każdym czasie pozalekcyjnym"^{8/}.

Zdaniem R. Wroczyńskiego zajęcia pozalekcyjne, stanowiące nieograniczoną część pracy szkoły, są podstawowym czynnikiem integracji dzieci i młodzieży oraz zespalającym społeczność uczniowską ze szkołą" ^{9/}.

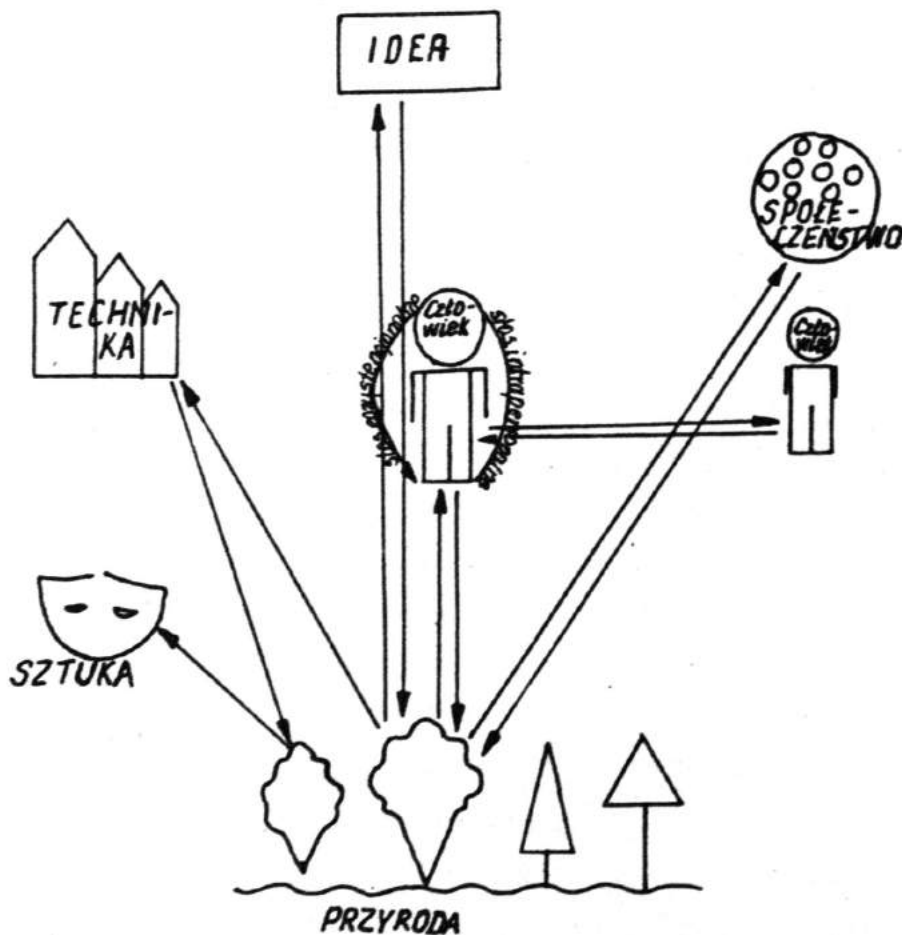
Społeczna potrzeba intensyfikacji i rozszerzania zajęć pozalekcyjnych, a zwłaszcza z zakresu przyrodoznawstwa wynika z następujących przyczyn:

- a/ z tego, że przyroda i nauka o niej /przyrodoznawstwo/ są podstawowymi elementami ideału wychowania socjalistycznego,
- b/ konieczność zapewnienia optymalnych warunków i czynników dla rozbudzenia i kształcenia zainteresowań i zdolności przyrodniczych uczniów,
- c/ konieczność wykorzystania, tzw. wiedzy paradydaktycznej każdego ucznia, tj. wiedzy zdobytej na podstawie osobistego doświadczenia i źródeł pozaszkolnych /radio, telewizja, czasopisma itp/,
- d/ potrzebę pełniejszego przygotowania uczniów do pełnienia przyszłych funkcji zawodowych i społecznych zgodnych z ich zainteresowaniami oraz organizowania sobie wolnego czasu, rekreacji celem całkowitej samorealizacji swoich pozytywnych skłonności, np. uprawiania "hobby",
- e/ przygotowania człowieka do racjonalnego korzystania z techniki i dóbr naturalnego środowiska, umiejętności ich ochrony i przechowywania dokumentów /fotogramów, kinogramów, fonogramów/ o stanie dzisiejszych zasobów biosfery i audiosfery przyrodniczej.

Sądzę, że problemy ochrony środowiska w nauczaniu szkolnym nie powinny być zawarte jedynie w programach biologii. Chodzi o to, by w nauczaniu szkolnym problem "człowiek i środowisko" stanowił pewnego rodzaju oś programową dla kilku przedmiotów. Przede wszystkim jest potrzebna korelacja między biologią a geografą, która umożliwi uzyskanie wielu informacji o degradacji

środowiska geograficznego, a zarazem szersze poznanie środków zaradczych ^{10/} o charakterze profilaktycznym i terapeutycznym w odniesieniu do wybranej dziedziny na własnym obszarze zamieszkania, szkoły, pobytu na obozie itp. Środki te mogą być podejmowane w formie akcji prac społecznie-użytecznych, prac badawczo-naukowych itp ^{11/}.

3. Miejsce celów wychowania przez przyrodę i wobec przyrody w systemie celów wychowania socjalistycznego

Schemat I
Miejsce celów wychowania przez przyrodę i wobec przyrody w systemie celów wychowania socjalistycznego

"Każdy kto chce działać skutecznie i sprawnie - pisze H. Muszyński - musi najpierw możliwie dokładnie określić zamierzony wynik swego działania. Mówimy wówczas o świadomości celu lub celów działania. Jest to niezbędnym warunkiem, po pierwsze, stałego doskonalenia działania poprzez kontrolę jego wyników, po wtóre, ekonomizacji działania, a więc unikania zbędnego wydatkowania energii i kosztów, a wreszcie po trzecie, synchronizacji działań, w przypadku, kiedy jakiś cel realizowany jest zbiorowo" ^{12/}.

Różni autorzy omawiający cele wychowania i kształcenia przyjmują rozmaite kryteria podziału. Czesław Banach wyróżnia następujące cele dla potrzeb współczesnej szkoły rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego: pedagogiczne, społeczne, polityczne, ekonomiczne i kulturalne ^{13/}. Heliodor Muszyński za podstawę podziału celów wychowania przyjmuje dziedziny wychowania, wobec których należy kształtować określone postawy ^{14/}.

Dziedzina rzeczywistości	Postawy
a/ naczelne wartości	- ideowe,
b/ społeczeństwo	- społeczne,
c/ inni ludzie	- interpersonalne,
d/ ja sam	- intrapersonalne,
e/ moje osobiste życie	- egzystencjonalne,
f/ kultura	- kulturalne,
g/ rozum i wiedza	- intelektualne,
h/ przyroda	- przyrodnicze.

Z pobieżnego przeglądu celów nauczania i wychowania na zajęciach z przyrodoznawstwem widać, że w niedostatecznym stopniu uwzględnione są problemy związane z taksonomią celów wychowania przez przyrodę. Z tego powodu pragnę się zająć kształtowaniem postaw w procesie nauczania wychowującego na zajęciach przedmiotów przyrodniczych.

Przez postawę jako jednego ze składników osobowości rozumiemy określoną gotowość /tendencję/ do reagowania pozytywnie lub negatywnie wobec jakiejś osoby, przedmiotu, zjawiska czy sytuacji. Jest to gotowość do zdeterminowanego sposobu zachowania się, a więc także do określonego wypowiedzania się na temat - zawsze za lub przeciw - i może przejawiać się bez udziału myślenia i świadomości.

W każdej postawie można wyróżnić następujące elementy składowe:

- a/ wiedzę i doświadczenie w zakresie przedmiotu postawy,
- b/ poglądy i przekonania, dotyczące przedmiotu postawy,
- c/ nastawienie spostrzeżeniowo-empiryczne w zakresie przedmiotu postawy,
- d/ emocjonalna wrażliwość na cechy przedmiotu postawy,
- e/ gotowość /chęć/ działania na rzecz zawartej w postawie wartości,
- f/ dyspozycje do aktualizowania postawy wobec czegoś za pomocą określonego rodzaju działań.

Postawy zawierają elementy poznawcze /wiadomości/, emocjonalne i wolicjonalne /motywacyjne/ oraz instrumentalne. Uczucia przejawiają się w działaniu, które ma charakter zorganizowany i ukierunkowany.

Można zatem przyjąć, że postawy pełnią takie funkcje, jak:

- instrumentalne, przystosowawcze,
- obronne,
- ekspresyjne,
- poznawcze.

Na pytanie, w jaki sposób możemy kształtować określone postawy, nie możemy dać jednoznacznej odpowiedzi, gdyż istnieją różne teorie dotyczące mechanizmu powstawania i przekształcania postaw.

T e o r i a e m o c j o n a l n a przyjmuje, że argumentacja emocjonalna jest bardziej skuteczna niż racjonalna. W związku z tym stosunek do określonego przedmiotu lub zjawiska może być modyfikowany przez odpowiedni dobór bodźców emocjonalnych.

T e o r i a p o z n a n i a głosi, że zmianę postawy można spowodować przez odpowiedni przekaz określonych informacji w wyniku interioryzacji wiedzy.

T e o r i a u c z e n i a się staje na stanowisku, że postawy powstają i modyfikują się dzięki wzmocnieniu dodatniemu /nagrodzie/, a zanikają i przekształcają się w wyniku wzmocnienia ujemnego /kary lub obojętnego stosunku/.

Skoro jednak wiemy, że głównymi składnikami postaw są elementy poznawcze, emocjonalne i wolicjonalne, to można przyjąć, iż dla kształcenia określonej postawy u człowieka trzeba oddziaływać nań bodźcami adekwatnymi dla jego sfery poznawczej /sensomotoryczno-intelektualnej/, emocjonalnej /irracjonalnej/ i wolicjonalnej.

W zakresie kształtowania postaw wobec przyrody można przyjąć takie bodźce, jak: określone informacje, czynności uczenia się i środki dydaktyczne. Postawy wykształcone względem przyrody mają znaczenie dla wielu innych postaw ideału wychowania socjalistycznego, a przede wszystkim dla stosunków interpersonalnych, intrapersonalnych i egzystencjonalnych.

W zakresie stosunków intrapersonalnych wiążą się z takimi dyspozycjami psychicznymi, jak: poznawanie własnej godności, odpowiedzialności za siebie, dbanie o ład i estetykę swoją i własnego otoczenia, przestrzeganie higieny osobistej.

W dziedzinie stosunków międzyludzkich i przyrody można dostrzec następujące wspólne cechy, poszanowanie i zachowanie zdrowia i życia innych, wrażliwości na przejawy cierpienia fizycznego i psychicznego ludzi i zwierząt, zachowanie zasad bezpieczeństwa

stwa i higieny życia i pracy, uczestnictwo w tworzeniu warunków sprzyjających zdrowiu i rekreacji, zdawanie sobie sprawy ze szkodliwości używania narkotyków i środków chemicznych w walce ze szkodnikami, zachowanie tolerancji, okazywanie stosunku opiekuńczego, współodczuwanie, poszanowanie autonomii jednostki, przestrzeganie higieny społecznej.

W zakresie postaw ideowych można wyróżnić takie predyspozycje psychiczne, jak: humanizm, internacjonalizm, patriotyzm, umiłowanie wolności i szacunek dla pracy ludzi i świata zwierząt, świadomość wielkości człowieka jako osoby, która opanowała świat przyrody i wiarę w jego szerokie możliwości poznawcze, jej nadrzędnej roli w świecie zjawisk przyrodniczych i społecznych. Postawy wobec przyrody i społeczeństwa jednocześnie przejawiają się przede wszystkim w zakresie takich cech, jak: patriotyzm, umiłowanie ojczystej przyrody, społecznej odpowiedzialności za nią i społecznej gospodarności jej zasobami oraz społecznej użyteczności dóbr natury, współuczestnictwa w jej ochronie. W obrębie postawy egzystencjonalnej możemy wyodrębnić następujące cechy, które wiążą się z postawą wobec przyrody: interesowanie się życiem psychicznym i jego podłożem materialnym, regulowanie swoim zachowaniem, widzenie celu życia w materialistycznej koncepcji świata.

W dużym stopniu cechy postaw wobec przyrody łączą się z cechami postaw w zakresie stosunku do kultury, a przede wszystkim w zakresie utrzymania porządku w najbliższym otoczeniu, chęci upiększenia tego otoczenia, czynnej opieki nad pomnikami, pamiątkami przyrodniczymi, szukania źródła ekspresji w świecie przedmiotów i zjawisk przyrodniczych.

Cele wychowania intelektualnego mają również wiele wspólnych znamion z postawami wobec przyrody, a przede wszystkim dotyczą:
- stawiania pytań zmierzających do wyjaśnienia i zrozumienia przedmiotów i zjawisk przyrodniczych,

- poszerzania wiedzy przyrodniczej z różnych źródeł,
- poznawania sposobów odkrywania tajemnic przyrody,
- poznawania metod wykorzystywania przyrody dla zaspokajania potrzeb ludzkich,
- walkę z przesądami w zakresie zjawisk przyrodniczych,
- kształtowanie zainteresowań przyrodniczych.

Tak więc widzimy, że postawy wobec przyrody stanowią integralną część składową ideału wychowania socjalistycznego.

Istnieją jednakże swoiste cele wychowania wobec przyrody. Cele wychowania dotyczące stosunku do przyrody obejmują takie postawy, jak: postawa wrażliwości, szacunku i pietyzmu wobec przyrody, racjonalnego korzystania z przyrody oraz dążenia do kontaktu z przyrodą.

Wymienione cztery postawy wobec przyrody należy kształcić w sferze intelektualnej, emocjonalnej i wolicjonalnej z różnym stopniem nasilenia w zależności od poziomu kształcenia uczniów.

W obrębie każdej postawy wobec przyrody wyróżnić można dla określonego poziomu kształcenia odpowiednie predyspozycje.

CELE WYCHOWANIA SOCJALISTYCZNEGO
W SZKOLE DZIESIECIOLETNIEJ

CELE	POZIOM	I	II	III
	KLASY	I - III	IV - VI	VII - X
1. ideowe				
2. społeczne				
3. interpersonalne				
4. intrapersonalne				
5. egzystencjonalne				
6. kulturowe				
7. intelektualne				
8. przyrodnicze				
9. techniczne				

Schemat I

- stosunek uczuciowy
- element intelektualny
- element wolicjonalny (motywacyjny)

Programy nauczania biologii 10-letniej szkoły powszechnej średniej oparte są na niżej przedstawionych celach szczegółowe wychowania przez przyrodę ^{15/}.

Postawa	P o z i o m		
	I	II	III
1. Wrażliwości wobec przyrody	1/ zainteresowanie życiem i przemianami w przyrodzie 2/ tendencja szukania piękna w przyrodzie 3/ reagowanie na zmiany w przyrodzie 4/ reagowanie i przeciwstawianie się okrucieństwu wobec przyrody	1/ dostrzeganie tajemnic przyrody i odkrywanie ich 2/ uwrażliwienie na piękno przyrody 3/ uznawanie przyrody jako źródła ekspresji	1/ dostrzeganie różnorodności zmienności form i zjawisk przyrodniczych 2/ rozumienie znaczenia przyrody dla człowieka 3/ wrażliwość na estetykę przeobrażonego środowiska przyrodniczego 4/ przeżywanie wzruszeń estetycznych z przyrodą
2. Szacunku i pietyzmu wobec przyrody	1/ zdawanie sobie sprawy z konieczności ochrony gatunkowej 2/ szanowanie otoczenia przyrodniczego 3/ wykazywanie stosunku opiekuńczego wobec zwierząt i roślin	1/ rozumienie wartości zażytków przyrody 2/ ochrona przyrody 3/ rozumienie złożoności życia i szanowanie go	1/ gotowość do czynnej ochrony przyrody 2/ uznawanie przyrody jako źródła inspiracji technicznej i artystycznej 3/ racjonalne przystosowanie środowiska dla potrzeb człowieka

<p>3. Racjonalnego korzystania z przyrody</p>	<p>1/zrozumienie, że z przyrody człowiek czerpie wszystko konieczne do życia</p> <p>2/korzystanie z przyrody w sposób oszczędny</p>	<p>1/uznanie, że przyroda stanowi źródło użyteczne lub źródło zagrożenia dla człowieka</p> <p>2/zrozumienie, że eksploatowanie przyrody to świadome wzbogacanie jej</p> <p>3/zrozumienie, że przyroda ma znaczenie pozagospodarcze</p>	<p>1/zrozumienie, że zjawiska przyrodnicze są ze sobą powiązane</p> <p>2/pomnażanie użytkowych i pozaużytkowych dóbr przyrody</p> <p>3/zdawanie sobie sprawy z zagrożeń przyrody ze strony techniki, nauki i przeciwstawianie się temu</p>
<p>4. Dążności do kontaktu z przyrodą</p>	<p>1/odczuwanie potrzeby przebywania w naturalnym środowisku</p> <p>2/przestrzeganie zasad ochrony przyrody</p> <p>3/rozumienia znaczenia przyrody dla człowieka</p> <p>4/zdolność odczuwania nastrojów w obcowaniu z przyrodą</p>	<p>1/wynoszenie za- dowolenia, z kontaktu z przyrodą</p> <p>2/posiadanie uczuć sympatii do określonych miejsc w naturalnym środowisku</p> <p>3/żywienie uczuć podziwu dla piękna przyrody</p> <p>4/zrozumienie zadań ochrony przyrody i realizowanie ich</p>	<p>1/przekonanie o konieczności kontaktu z przyrodą</p> <p>2/odczuwanie potrzeby tego kontaktu</p> <p>3/umiejętność odczuwania bogactw przyrody</p> <p>4/czynna ochrona naturalnego środowiska człowieka</p>

4. Realizacja celów wychowania przez przyrodę i wobec przyrody

W rozważaniach dalszych pragniemy wskazać na czynniki, którymi winniśmy się posługiwać w naszej codziennej praktyce. Do czynników tych zaliczamy przede wszystkim informacje /wiadomości/, czynności - nauczyciela i ucznia /nauczanie - uczenie się/ i środki dydaktyczne oraz lokalne siły społeczne.

Wydaje się, że dla efektywnego osiągnięcia celów w zakresie kształtowania postaw wobec przyrody należy korzystać przede wszystkim z takich metod, jak: metody problemowe, eksponujące i praktyczne, po to, aby uczeń uczył się przez odkrywanie, wartościowanie i działanie.

Natomiast do najważniejszych środków dydaktycznych w naszej praktyce nauczania wychowującego powinna należeć sama obiektywna rzeczywistość przyrodnicza i środki audiowizualne, które w najbardziej adekwatny sposób odzwierciedlają biosferę i audiosferę.

W większym stopniu powinniśmy w wychowaniu przez przyrodę wykorzystać najbliższe środowisko przyrodnicze i to na wszystkich trzech poziomach edukacji w 10-letniej szkole.

Najlepiej można to zrobić na zajęciach pozalekcyjnych. Urzeczywistnienie tych podstawowych założeń zajęć pozalekcyjnych jest zdeterminowane wieloma czynnikami, stanowiącymi tzw. infrastrukturę materialno-organizacyjną i funkcjonalną społecznego środowiska lokalnego i szkoły, a przede wszystkim zależy od:

- a/ przygotowania praktyczno - teoretycznego i ideowo - moralnego nauczyciela - organizatora zajęć pozalekcyjnych,
- b/ charakteru materialnych i społecznych czynników i uwarunkowań na obszarze oświatowo-wychowawczym szkoły,
- c/ infrastruktury organizacyjnej, materialnej, kadrowej i spo-

tecznych sił szkoły.

Spośród wymienionych czynników determinujących efektywność zajęć pozalekcyjnych w zakresie wychowania przez przyrodę pragnę omówić sposoby i zasady aktywizowania lokalnych jednostkowych oraz zbiorowych sił społecznych przez szkołę i nauczyciela.

Typologia sił społecznych obszaru oświatowo-wychowawczego szkoły może być różna. W naszym ujęciu sprowadza się ona do nauczycieli i opiekunów kół zainteresowań, rodziców, organizacji pozaszkolnych i innych szkół, stowarzyszeń, placówek i urządzeń kulturalno - oświatowych, zakładów produkcyjnych, władz administracji państwowej, środków masowego przekazu i innych /schemat III/.

Dla efektywniejszego aktywizowania sił społecznych lokalnego środowiska szkoły w zakresie zajęć pozalekcyjnych można przyjąć określone zasady postępowania nauczyciela i młodzieży. Przede wszystkim trzeba dokładnie poznać cele i zakres działalności statutowej instytucji społecznej w rejonie szkoły oraz wyszukać możliwości współpracy z nimi w zakresie zajęć z przyrodoznawstwa.

O ile wiadomo, skuteczność pracy wychowawczej w środowisku lokalnym zależy od właściwego planowania i programowania działalności należy zatem własne koło zainteresowań czy klub uczynić ośrodkiem inspirującym i koordynującym działalność wychowawczą oraz badawczo-naukową w zakresie naturalnego środowiska i prac laboratoryjnych w pracowni lub ogrodzie szkolnym.

Działalność zajęć pozalekcyjnych szkoły powinna mieć charakter odśrodkowy, zwłaszcza w pierwszym okresie pozyskiwania sojuszników, np. młodzi przyrodnicy wykonują określone prace społecznie użyteczne na rzecz zakładu pracy w zakresie zazielenienia i ukwiecenia terenu.

Tematyka zajęć koła lub klubu młodych przyrodników winna być ściśle związana z lokalnym środowiskiem, z życiem społecznym, celem tworzenia jednolitego frontu oddziaływania wychowawczego i zapewnienia optymalnego zaspokajania i rozbudzania zainteresowań przyrodniczych dzieci, młodzieży szkolnej i pozaszkolnej oraz dorosłych.

Pracownicy pedagogiczni każdej szkoły i placówki kulturalno-oświatowej powinni ze sobą współdziałać nie tylko w zakresie wzajemnej wymiany myśli i doświadczeń, ale także wzajemnego udostępniania sobie środków dydaktycznych i pracowni. Każdy nauczyciel - opiekun zajęć pozalekcyjnych powinien współpracować z rodzicami wykazującymi określone zainteresowania przydatne dla zajęć młodych przyrodników. Obustronne bowiem świadczenia usług szkoły na rzecz instytucji i organizacji oraz osób pry-

watnych gwarantuje współdziałanie i należyte organizowanie pracy wychowawczej i dydaktycznej na lekcjach i zajęciach pozalekcyjnych.

Wielości form, metod i środków oddziaływania szkoły gwarantuje efektywność współdziałania społecznych sił obszaru oświatowego: po pierwsze - dlatego, że jest to skuteczniejsze oddziaływanie na świadomość dorosłych i młodzieży pozaszkolnej; i po drugie - dorośli i młodzież pozaszkolna w szkole mogą znaleźć miejsce na samorealizację swych własnych zamierzeń, zainteresowań itp. Na przykład absolwentowi szkoły rolniczej - obecnemu uczniowi można powierzyć w przyszłości patronat nad szkolnym ogrodem dydaktycznym, grupą młodych przyrodników interesujących się problemami rolnictwa, odbycie serii zajęć w kole biologicznym.

Systematyczność, rytmiczność i trwałość organizacji i działania społecznych sił są podstawowymi elementami współdziałania.

Nauczyciel pod adresem rodziców i innych nauczycieli społecznych może zgłaszać określone potrzeby w zakresie nie tylko potrzeb materialnych, ale także w dziedzinie pomocy fachowej, doradztwa z zakresu uprawianych przez nich dyscyplin naukowych, fachowych lub zainteresowań bezinteresownych - "hobby", np. hodowli ryb, uprawy roślin ozdobnych.

W tym celu należy pracę zajęć pozalekcyjnych z wykorzystaniem specjalistów lokalnego środowiska społecznego odpowiednio programować, a więc najpierw rozpoznać, jakie dyscypliny prezentują rodzice, które przydałyby się do wykorzystania na zajęciach pozalekcyjnych.

Działalność odśrodkowa i dośrodkowa szkoły, a tym samym każdego nauczyciela przedmiotu i opiekuna zajęć nie może być zbyt stabilna. Jeżeli są stabilne cele, to formy, metody, treści i środki winny być możliwie labilne.

Warto się zastanowić, jaka powinna być funkcja nauczyciela -

opiekuna koła młodych przyrodników w integracji sił społecznych obszaru oświatowo-wychowawczego szkoły.

Przede wszystkim powinien projektować on określone prace członków koła na rzecz środowiska, na rzecz poszczególnych instytucji i organizacji oraz nawiązywać kontakty dotyczące współpracy z tymi siłami społecznymi, które mogą być zainstalowane w proponowanych pracach społecznie użytecznych, akcjach, badaniach itp. przez:

- informowanie o środowiskowym programie prac młodych przyrodników,
- branie udziału w tych zebraniach instytucji i organizacji, które dotyczą pracy wychowawczej w środowisku, ochrony przyrody itp.,
- zgłaszanie pod adresem właściwych instytucji i organizacji społecznych lokalnego środowiska postulatów w zakresie prac związanych z poznawaniem, inwentaryzacją, dokumentacją renowacją, ochroną itp. elementów naturalnego środowiska danej okolicy, rejonu,
- organizowanie kontaktów przedstawicieli różnych instytucji i organizacji z młodzieżą przez siebie wychowywaną i kształconą, np. spotkanie "konserwatora przyrody z członkami koła,
- ocenianie zakresu i poziomu współpracy instytucji i organizacji społecznych środowiska lokalnego w zakresie prac organizacyjnych i wychowawczych związanych z poznawaniem i ochroną naturalnego środowiska, pielęgnacją zieleni.

Ważnym zadaniem nauczyciela biologii - opiekuna młodych przyrodników jest:

- informowanie rodziców o programie swej pracy w zakresie zajęć lekcyjnych i pozalekcyjnych /wskazanym byłoby, aby część informacji o swej pracy przedstawiali sami członkowie koła/,

- przedstawianie określonych propozycji prac pod adresem wybranych kategorii rodziców /np. jeżeli chodzi o uprawę ziół, wtedy zwracamy się do lekarzy, farmaceuty, przedstawicieli zakładu zielarskiego, zbieraczy ziół, kontrahentów/,
- organizowanie wystaw osiągnięć młodych przyrodników lub wystaw tematycznych z okazji rocznic, akcji, itp.,
- ocenianie i nagradzanie moralne rodziców i innych sojuszników koła biologicznego, pracowni, ogrodu oraz innych dziedzin.

Dla spełnienia niektórych zadań nieodzowne jest prowadzenie dokumentacji. Dokumentacja związana z omawianym problemem winna zawierać:

- rejestr rodziców i innych osób wykazujących zainteresowania przyrodnicze lub mogących pomóc w pracy koła /np. akwarzyści, lekarze, lekarze weterynarii, inżynierowie rolnictwa, zootechnicy, agronomowie, działkowicze, hodowcy roślin kwiatowych itp/,
- aktualizowane informacje na temat potrzeb środowiska będącego w zakresie zainteresowań członków koła,
- aktualizowane informacje o organizacjach i instytucjach mogących udzielić pomocy w zakresie zajęć lekcyjnych i pozalekcyjnych z przyrodoznawstwa,
- kronikę prac wykonanych przez naszych sojuszników na rzecz szkoły, koła biologicznego,
- materiały do kącika lub tablicy ekspozycyjnej pod nazwą, np. "Nasi przyjaciele", "Nasi sojusznicy - przyjacielami przyrody", /może to być lista osób zasłużonych dla koła, zdjęcia wykonanych prac, zdjęcia ofiarowanych pomocy naukowych itp./,
- dokumentację faktów z zakresu form i metod pracy młodych na rzecz środowiska i szkoły /fotogramy, fonogramy, kinogramy, zapisy itp/.

Ważnym zagadnieniem w aktywizowaniu sił społecznych wokół problemu koła biologicznego i innych form indywidualnej i masowej

pracy uczniów i członków koła jest dokonywanie analizy i ocenianie efektywności pracy dzieci i młodzieży na rzecz środowiska. W tym zakresie należy zwrócić uwagę na:

- przygotowanie sprawozdań i form wizualnych przedstawiania wyników i osiągnięć,
- badanie opinii społecznej - rodziców, przedstawicieli organizacji i innych - na temat form, metod, zakresu i skuteczności pracy uczniów na rzecz środowiska lokalnego,
- ustalanie nazwisk uczniów i dorosłych, nazw instytucji i organizacji wyróżniających się w pracy dla środowiska i szkoły,
- ustalanie wniosków do dalszych prac,
- opracowanie na podstawie dokumentacji i publikacji materiałów dotyczących np. doświadczeń w organizowaniu sił społecznych w pracach koła biologicznego, współpracy nauczyciela biologii z domem rodzinnym uczniów /w formie odczytu pedagogicznego, referatu dla zespołu samokształceniowego itp./.

W zakresie wychowawczo-dydaktycznych funkcji i zadań nauczyciel biologii powinien:

- włączać do zajęć lekcyjnych i pozalekcyjnych treści środowiskowe, np. mówiąc o produkcji sadowniczej, winien dokonywać porównania osiągnięć krajowych i lokalnych,
- włączać uczniów do realizacji prac związanych ze środowiskiem i jego potrzebami, np. na lekcjach nauki o człowieku mówiąc o higienie otoczenia, powinien wyświetlić film na ten temat, a jako pracę domową zadać problem do rozwiązania: o ile i w jakim stopniu podwórka naszych gospodarzy odpowiadają wymogom przedstawionym w filmie,
- włączać uczniów do prac badawczych związanych z badaniami zbiorowymi lub pojedynczymi, np. tematem maturalnych prac egzaminacyjnych może być: wpływ nawożenia na wielkość i porę dojrzewania pomidorów, rozstowe rozmnażanie krzewów ozdobnych w warunkach polowych i tuneli foliowych,

- organizować wycieczki do instytucji dla zrealizowania określonego zadania, a nie tylko ogólnego zwiedzania,
- organizować w miarę możliwości, cykl wybranych tematów w laboratorium zakładowym, szklarni itp. /np. selekcja nasion, wykonywanie niektórych prac/,
- powierzyć określone funkcje w ramach zajęć pozalekcyjnych chętnym i wypróbowanym nauczycielom - ochotnikom spośród rodziców i kadry specjalistycznej zakładów. Np. można powierzyć funkcję instruktora nad akwarzystami doświadczonemu rodzicowi, zajmującemu się tym rodzajem chowu zwierząt i roślin, grupę młodych zoologów można powierzyć zootechnikowi, który będzie odbywał zajęcia z nimi i patronował nad hodowlami zwierzęcymi w pracowni biologicznej,
- uczestniczyć w programowaniu i ocenianiu środowiskowej działalności szkoły wymagającej reprezentantów poszczególnych dyscyplin,
- organizować dla społeczności lokalnej pokazy i przeglądy /wystawy/ dorobku uczestników zajęć biologicznego koła,
- ukazywać wizję rozwoju lokalnego środowiska i życia społecznego, tzw. bliższych, średnich i dalszych perspektyw.

Do podstawowych form realizowania wymienionych zadań można zaliczyć:

- przekazywanie instytucjom, organizacjom, a nawet osobom prywatnym określonych informacji /przebieg poziomu informacji/ przez udostępnienie planów, sprawozdań wystaw itp.,
- zapraszanie pełnomocnych przedstawicieli na zebrania, zajęcia uczniów itp.,
- kontaktowanie się ze stałymi organami, np. komisją ds. wychowania młodzieży i przedstawicielami w zarządach organizacji szkolnej młodzieży,
- podpisywanie obustronne umów z zakładami pracy, instytucjami i innymi przedstawicielami sił społecznych.

Bardzo ważną sprawą jest problem odpowiedniego aprobowania i nagradzania rodziców i innych wykonujących określone prace na rzecz szkoły, koła biologicznego i na rzecz środowiska. Należy tutaj ustalić pewną gradację podziękowań i nagród moralnych, jak np.:

- podziękowanie ustne na zebraniu koła biologicznego, rady pedagogicznej, komitetu rodzicielskiego, apelu szkolnym, zebraniu wszystkich rodziców,
- podziękowanie na piśmie osobiście wręczone, z powiadomieniem pracodawcy, organizacji itp.,
- podziękowanie przez lokalne środki masowego przekazu i radio-węzeł zakładowy, lokalny, lokalną gazetę, wywieszkę w gablocie ogłoszeń itp.,
- przyznawanie listów, dyplomów i medali /brązowego, srebrnego, złotego/ oraz odznak honorowych członków, np. sekcji hodowców roślin ozdobnych, ochrony przyrody, przyjaciela przyrody, przyjaciela młodych przyrodników itp., wręczenie wymienionych wyróżnień winno mieć charakter bardzo uroczysty, poważny, a symbole wyróżnień winny cechować się estetycznymi i moralnymi wartościami.

Ważne jest zagadnienie jakim celom służy badanie naturalnego środowiska na terenie obszaru oświatowo-wychowawczego szkoły.

Naturalne środowisko przyrodnicze jest jednym z elementów wychowujących, osobotwórczych. Reforma programów, której jesteśmy świadkami, zdecydowanie podkreśla ścisłe zespolenie nauk przyrodniczych w szkole ze zjawiskami, które wpływają na nią w sposób bezpośredni. Nie rezygnując z wprowadzania uczniów w ogólne prawa i teorie, należy oprzeć poznawanie przyrody na materiale dostarczonym przez najbliższe otoczenie. Najbliższe otoczenie może być przedmiotem poznawania na wszystkich poziomach edukacji, od przedszkola aż po uczelnię.

Dziś życie szkoły wymaga zmiany w zakresie edukacji przyrodniczej. Praca musi mieć charakter naukowo-badawczy. Dla wielu nauczycieli mogą to być zbyt trudne zadania. Trudności te wynikają z niedostatecznego ich przygotowania, nieznaności metod poznawania środowiska, ze zbyt obszernego materiału itp. Dlatego proponujemy poznać metody i narzędzia badawcze, wzmóc prace terenowe w kole biologicznym, wdrażać uczniów do pracy z kluczem do oznaczania roślin, mapą, atlasem i utrzymywać stały kontakt z osobami, instytucjami i stowarzyszeniami zajmującymi się lokalną problematyką przyrodniczą i geograficzną.

"A nawiązanie kontaktu z nimi wyjdzie na dobre i tym instytucjom, z korzyścią ugruntuje ich przygotowanie zawodowe, a studia nad środowiskiem oprze na pewnych i trwałych podstawach" - pisał już w 1934 roku M. Rybicki ^{16/}.

Można tu sugerować takie tematy, jak:

- Opracowanie wybranych biocenoz okolicy.
- Opracowanie wybranych gatunków roślin i zwierząt.
- Ekologia roślin wodnych.
- Rozmieszczenie roślin chronionych.
- Rozmieszczenie roślin leczniczych.
- Inwentaryzacja pomników przyrody ożywionej i nieożywionej.
- Historia rozwoju flory - elementy stałe i nowe.
- Nazwy ludowe roślin okolic.
- Legendy, podania, obrzędy, przysłowia związane z florą i fauną okolicy.
- Nazwy miejscowości związane z florą i fauną /np. Dąbrowice, Dąbrowa, Dębowa Góra, Brzozów, itp/.
- Monografia jednego okazu roślin, np. kasztanowca.
- Monografia jednego czynnika wpływającego na rozwój rośliny itp.

"Szkoła - pisze L. Jaxa Bykowski - powinna wyzyskać realne życie przyrody i jej zastosowanie praktyczne w domu i przeróż-

nych urządzeniach kulturalnych, z drugiej strony oddziaływać na dom nie tylko przez wywiady i konferencje, ale drogą szerzenia przez młodzież rozumienia i ukochania przyrody, propagując ochronę zabytków przyrodniczych, hodowlę przydrożnych drzew owocowych, ozdobnych roślin w ogródku, a choćby tylko w doniczkach /...../, zainteresowanie akwarium, terrarium itp" ^{17/}.

Zajmę się teraz siłami społecznymi, które mogą przyczynić się do wzbogacenia form pozalekcyjnych zajęć z przyrodoznawstwa.

Omówimy zakres prac niektórych instytucji, organizacji i stowarzyszeń, które zostały już wypróbowane w praktyce pedagogicznej.

Omawiane siły społeczne występują albo we wszystkich obszarach oświatowo-wychowawczych szkół, albo tylko w niektórych, np: Zarząd Zieleni Miejskiej będzie występował tylko w miastach i to głównie w większych, a Klub Rolnika - jedynie we wsiach.

K o m i t e t O p i e k u ņ c z y, którym jest zazwyczaj zakład pracy produkcyjnej lub usługowej może świadczyć następujące świadczenia na rzecz pracy pozalekcyjnej w zakresie biologii:

- w razie zbliżonego profilu produkcji swej działalności do nauk przyrodniczych może: przekazać lub zakupić niektóre środki materialne do wykonywania pomocy naukowych; przeprowadzania doświadczeń laboratoryjnych /np. szkło, chemikalia, materiały propagandowe, książki, czasopisma/ oraz zapewnić poradę fachową na zajęciach koła biologicznego, np. cykl wykładów na określony temat mogą wygłosić pracownicy zakładu,
- umożliwić zwiedzanie swego zakładu,
- zapewnić przeprowadzenie niektórych zajęć w swoich laboratoriach, np. umożliwić dostęp do sprzętu, literatury, laboratorium dla odbycia określonego cyklu zajęć, pokryć koszty związane z wygłoszeniem prelekcji dla członków koła biologicznego,

- udostępnić środek transportu dla odbycia wycieczki,
- zabezpieczyć pomoc uczniom **wykonującym** egzaminacyjne prace maturalne z biologii, chemii.

Szkolne Koło Biologiczne na rzecz zakładu pracy może wykonać takie prace, jak:

- wzięcie udziału w pracach społecznie użytecznych przy zadrzewianiu, zazielenianiu i pielęgnacji terenu przyzakładowego,
- opracowanie gazetki o określonej tematyce przyrodniczej, chemicznej, a zwłaszcza z zakresu ochrony przyrody /mogą to być też afisze, plakaty/, zorganizowanie konkursu lub imprezy np. Piękno przyrody w poezji i w prozie, Piękno przyrody w muzyce i piosence/.

Sp ó ł d z i e l n i a m i e s z k a n i o w a w ramach swoich obowiązków statutowych prowadzi działalność wychowawczą z dziećmi i młodzieżą. Stąd zapewne przyjmie z zadowoleniem wszelkiego rodzaju inicjatywy nauczycieli, wychowawców, rodziców i młodzieży. Nauczyciel biologii z młodzieżą - młodymi przyrodnikami może sugerować:

- zapewnienie lokalu dla klubu miłośników przyrody z osiedla,
- wykonanie przez uczestników koła prac społecznie-użytecznych na rzecz osiedla, np. pielęgnacja trawników, kwietników, zawieszania wykonanych przez siebie budek lęgowych, karmników i pojników dla ptaków,
- wyposażenie biblioteki osiedlowej w czasopisma przyrodnicze np. Problemy, Wszechświat, Poznaj Przyrodę, Chronimy Przyrodę Ojczystą, Poznaj Swój Kraj itp./ i książki popularnonaukowe,
- organizowanie wystaw tematycznych, np. Piękno przyrody naszego osiedla w obiektywie, Pomniki przyrody naszego miasta w fotografice, Przyroda naszego osiedla w oczach dzieci /rysunkowy konkurs/,
- organizowanie konkursów na najładniej zagospodarowany i urządzony balkon w osiedlu.

Przedsiębiorstwo Miejskiej Gospodarki Komunalnej może zapewnić młodym przyrodnikom materiał siewny, sadzonki roślin zielnych i drzewiastych. Również młodzież szkolna i nauczyciel biologii mogą skorzystać z fachowych porad zatrudnionych w tym przedsiębiorstwie specjalistów ogrodników, architektów zieleni itp.

Pracownicze ogrody działkowe zlokalizowane w większych i mniejszych miastach mają duże możliwości prowadzenia pożytecznej działalności na rzecz środowiska, a tym samym na rzecz szkół, a zwłaszcza pracowni biologicznych i ogrodów szkolnych. Działalność ta polega na:

- udostępnianiu terenów w ogrodach dla odbywania wycieczek i obserwacji zjawisk przyrody przez uczniów i członków koła biologicznego,
- udostępnianiu ogrodów szkołom w celu praktycznej nauki z zakresu programu nauczania biologii i zamierzeń koła przyrodników,
- udzielaniu pomocy fachowej w organizacji, przygotowaniu, prowadzeniu ogrodu szkolnego, a zwłaszcza w doborze i pielęgnacji wielu roślin,
- dostarczaniu fachowych broszur, ulotek, środków dydaktycznych dla potrzeb uczniów i członków koła przyrodniczego,
- prowadzeniu wybranych zajęć praktycznych i teoretycznych z młodzieżą przez działkowiczów - nauczycieli społecznych,
- przekazywaniu nasion, sadzonek wraz z poradnictwem fachowym,
- zapraszaniu młodzieży szkolnej na wystawy, pokazy praktyczne, szkolenia odbywające się na terenie ogrodów działkowych.

Młodzi przyrodnicy na rzecz działkowców mogą:

- zapewnić pomoc w trudniejszych pracach uprawowych w ogródkach będących w posiadaniu ludzi starszych i chwilowo niezdolnych do wykonywania cięższych prac,

- przekazywać nasiona i sadzonki z ogrodu szkolnego i ewentualnie ogrodów swoich rodziców,
- zapraszać na wystawy plonów uzyskanych na swoich poletkach doświadczalnych w ogrodzie szkolnym,
- udostępniać pracownię biologiczną i środki dydaktyczne dla działkowców odbywających swoje szkolenia,
- zapewnić pomoc graficzno-artystyczną przy organizowaniu wystaw przez działkowców, np. z okazji święta plonów, wystaw tematycznych.

Nauczyciel biologii na rzecz działkowców może przeznaczyć kilka godzin na wygłoszenie wykładów na wybrane zagadnienia z zakresu szkolenia, np. chemiczne badanie zawartości składników pokarmowych w owocach, odczyn glebowy, znaczenie warzyw w jadłospisie człowieka.

Niektóre z tych zajęć mogą przeprowadzić w formie pokazów laboratoryjnych sami uczniowie - uczestnicy zajęć biologiczno-chemicznych lub koła biologicznego.

Wydaje się, że pracownicze ogrody działkowe winny być w większym stopniu niż dotychczas wykorzystywane dla nauczania wychowującego przez przyrodę w trakcie zajęć pozalekcyjnych.

Działkowe ogrody pracownicze mogą stać się jedną z zielonych pracowni miłośników przyrody, hodowli roślin. A zasługują na to z następujących względów:

- są miejscem uprawy rozmaitych gatunków roślin, dość często mało znanych w okolicy,
- są skupiskiem różnych form morfologiczno-biologicznych roślin, od zielnych przez byliny do drzew i krzewów,
- są miejscem rozmaitych zabiegów i doświadczeń prowadzonych przez ludzi "hobbystów", pełnych pasji i miłości do świata przyrody. A zatem są i mogą być terenem wzorowej pracy ludzi czynnie kochających przyrodę. A takich żywych wzorów trzeba dostarczać naszej młodzieży jak najwięcej.

Z a k ł a d Z a d r z e w i e n i a i Z i e l e n i
L O P w W a r s z a w i e / u l . R e j a 3 / 5 / w r a z z e s w y m i t e r e n o w y m i o d -
d z i a ł a m i p r o w a d z i d z i a ł a l n o ś ć g o s p o d a r c z ą w z a k r e s i e :

- opracowywania dokumentacji projektowo-kosztorysowej w dziedzinie zakładania zielenicy i innych prac z nimi związanych,
- organizowania i prowadzenia produkcji materiałów sadzeniowych /szkółkarskich/,
- produkcji elementów ogrodzeniowych, pergoli, skrzynek do kwiatów, budek lęgowych dla ptaków.

A z a t e m n a u c z y c i e l b i o l o g i i i c z ł o n k o w i e k o ł a b i o l o g i c z n e -
g o m o g ą s k o r z y s t a ć z t y c h u s ł u g b e z p o ś r e d n i o l u b p o ś r e d n i o , t z n .
o t r z y m a ć w i e l e c e n n y c h i n f o r m a c j i i w z o r ó w d o w y k o r z y s t a n i a w
s w o j e j d z i a ł a l n o ś c i p r a k t y c z n e j w z a k r e s i e u r z ą d z e Ń g o s p o d a r -
c z y c h d o o g r o d u i p r a c o w n i .

S ł u ż b a r o l n a u r z ę d u g m i n y , s k u p i a -
j ą c a a g r o n o m a , z o o t e c h n i k a , a n a w e t i n ż y n i e r ó w r o l n i k ó w , o g r o d -
n i k ó w , l e k a r z a w e t e r y n a r i i m o ż e b y ć ź r ó d ł e m w i e d z y i p o m o c y f a -
c h o w e j d l a u c z n i ó w z a j m u j ą c y c h s i ę u p r a w ą r o ś l i n i c h o w e m d r o b -
n e g o i n w e n t a r z a w w a r u n k a c h d o m o w y c h i s z k o l n y c h . M ł o d z i e ż
s z k o l n e g o k o ł a b i o l o g i c z n e g o m o ż e b r a ć u d z i a ł w p r a c a c h p r z y g o -
t o w a w c z y c h i o r g a n i z a c y j n y c h o r a z u c z e s t n i c z y ć w g m i n n y c h i w o -
j e w ó d z k i c h o l i m p i a d a c h r o l n i c z y c h .

W i e j s k i e o ś r o d k i z d r o w i a - p r z y c h o -
d n i e o b w o d o w e i r e j o n o w a o r a z i n n e p l a c ó w k i s ł u ż b y z d r o w i a w
w a r u n k a c h o s i e d l i m i e j s k i c h i w i e j s k i c h m o g ą u c z n i o m i n t e r e s u -
j ą c y m s i ę o ś w i a t ą z d r o w o t n ą i m e d y c z n ą z a p e w n i ć t a k i e u s ł u g i ,
j a k :

- zapewnienie młodzieży licealnej odbywania praktyk, obserwacji i wykonywania określonych prac w domach starców, przychodniach itp,
- zorganizowanie prelekcji lekarzy i średniego personelu lekarskiego medycznego,

- dostarczenie materiałów wizualnych i drukowanych, np ulotek, broszur, plakatów, które stanowią cenne pod względem dydaktycznym, wychowawczym i kształcącym środki nauczania - uczenia się,
- umożliwienie zwiedzania niektórych placówek służby zdrowia,
- wskazanie osób starszych, samotnych, niedołączonych, nad którymi można roztoczyć opiekę sanitarno-higieniczną i opiekuńczo-psychologiczną.

W o j e w ó d z k a S p ó ł d z i e l n i a S p o -
ż y w c ó w "Społem", Ośrodek "Praktyczna Pani" może okazać wiele pomocy młodzieży z zakresu przyrodoznawstwa. Może bowiem zaprosić specjalistów do udziału w odczytach, pokazach, kursach z zakresu upraw warzyw, roślin ozdobnych, sadowniczych, dekoracji wnętrza zielenią. Również może organizować rozmaitego rodzaju ciekawe konkursy, np. jak dbać o zdrowie własne i innych, akcje masowe, np. poznaj swój region. Poza tym Spółdzielnia "Społem" inicjuje i udziela pomocy w organizowaniu i prowadzeniu spółdzielni uczniowskiej, a ta przecież wykazuje się różnorodną działalnością związaną z nauką biologii, jak np. zbieranie ziół, hodowla królików.

C e n t r a l a R o l n i c z a S p ó ł d z i e l n i
"S a m o p o m o c C h ł o p s k a" jako placówka handlowo-usługowa na wsi może udzielić pomocy młodym przyrodnikom, a zwłaszcza zajmującym się uprawą roślin i hodowlą zwierząt, w zakresie:

- dostarczenia materiału hodowlanego,
- zapewnienia fachowej pomocy przy chowie zwierząt i uprawie roślin przez bezpośredni nadzór i udzielanie instruktażu przez specjalistę lub udostępnienie informacji w postaci lektury, ulotek, instrukcji, książek,
- pokrycia niektórych wydatków związanych z chowem zwierząt lub uprawą roślin,

- odbioru plonów z ogrodu szkolnego i wyhodowanych przez młodzież szkolną zwierząt.

Ośrodek "Nowoczesna Gospodyni" jako organ "Samopomocy Chłopskiej" może zorganizować kursy, odczyty, konkursy dla starszych dziewcząt wykazujących zainteresowania w kierunku ogrodnictwa /uprawa ozdobnych roślin doniczkowych i gruntowych oraz warzyw/, medycyny /pielęgnacji chorego w domu, udzielanie pierwszej pomocy przedlekarskiej/, przetwórstwa owoców, warzyw itp.

Koło Gospodyń Wiejskich na terenie wsi prowadzi oświatę z zakresu gospodarstwa domowego, w związku z tym organizuje szereg kursów i konkursów /np. na najpiękniejszy ogródek kwiatowy/, pokazy /np. nowych warzyw, roślin/, wycieczki itp. Nauczyciel biologii wraz ze swoimi miłośnikami przyrody, a zwłaszcza jej wybranych dziedzin, może i powinien włączyć się w tę działalność. Członkowie koła biologicznego, uprawiający swoje poletka w ogrodzie szkolnym, mogą bezpłatnie rozdawać nasiona nieznanych i znanych roślin w okolicy, zapraszać na wystawy plonów, degustację surówek z warzyw mało znanych przez lokalną społeczność itp.

O s r o d k i I n f o r m a c j i T u r y s t y c z n e j i Biura Obsługi Turystycznej, K K F i T na rzecz młodych przyrodników mogą:

- przekazywać wydawnictwa propagandowe: plakaty, ulotki ilustrujące piękno i bogactwo krajobrazów oraz przyrody naszego kraju i krajów innych,
- udostępniać zwiedzanie tematycznych wystaw objazdowych, np. Wędrujemy przez Parki Narodowe w Polsce, Piękno Ziemi Bydgoskiej, Pomniki Ziemi Bydgoskiej,
- oferować wycieczki szlakami najpiękniejszych krajobrazów, instytucji i zakładów doświadczalnych, np. z zakresu ogrodnictwa.

L i g a K o b i e t, jako organizacja społeczno-ideowa, skupiająca kobiety miast i wsi, dla młodzieży i dzieci interesujących się przyrodą może:

- opłacić prelegentów, którzy wygłoszą odczyty,
- zapewnić stały wstęp na wykłady w ramach organizowanego punktu odczytowego i uniwersytetu powszechnego,
- zorganizować kursy z rozmaitych zakresów, np. nasze ogródki przydomowe, uprawa nieznanych w okolicy warzyw.

Szkoła na rzecz L K może świadczyć takie usługi, jak: zapewnienie lokalu, pomocy naukowych dla zajęć związanych ze szkoleniem i działalnością organizacyjną, a w miarę możliwości wydzielić dla potrzeb doświadczalno-demonstracyjnych polećka na terenie ogrodu szkolnego.

L i g a O c h r o n y P r z y r o d y ma już bogate doświadczenie w zakresie działalności wychowawczej z dziećmi i młodzieżą szkolną: uczniowie szkół, a nawet dzieci z wielu przedszkoli są zrzeszeni w kołach Ligi, które mają zapewnić opiekę organizacyjną oraz merytoryczną ze strony Wojewódzkich Zarządów LOP przez:

- systematyczne dostarczanie materiałów propagandowych stanowiących cenne środki dydaktyczne i ekspozycyjne dla społeczności szkolnej i dorosłych,
- zapewnienie prelegentów z zakresu wiedzy zoologicznej,
- wprowadzanie w życie coraz to nowych, atrakcyjnych form dla młodych przyrodników celem poznawania i czynnej ochrony przyrody /wystawy, projekcje filmowe, konkursy na amatorskie filmy przyrodnicze, fotogramy, inscenizacje związane np. z Dniem Leśnika, Dniem Wiosny itp/,
- rozwijanie działalności straży ochrony przyrody wśród starszej młodzieży szkolnej, a zwłaszcza licealnej,
- organizowanie "Międzynarodowego Miesiąca Ochrony Przyrody",

- zapewnienie środków finansowych na działalność propagandową,
- dostarczanie czasopism /"Wszechświat", "Przyroda Polska"/.

L i g a O c h r o n y K r a j u wraz z młodzieżą może:

- wspólnie organizować wycieczki dydaktyczne,
- opracować gazetki, np. z zakresu osiągnięć biologii,
- wykonać prace społecznie użyteczne na rzecz środowiska przyrodniczego lokalnej okolicy.

Z w i ą z e k H a r c e r s t w a P o l s k i e g o może przyjść z bezpośrednią pomocą członkom koła biologicznego i uczniom interesującym się zagadnieniami przyrodniczymi przez:

- organizowanie wycieczek przyrodniczych,
- organizowanie obozów i biwaków poświęconych badaniu określonego terenu, jego fauny i flory,
- organizowanie klubów, np. ptakoklubów, łowców dźwięków /np. nagrywanie dźwięków audiosfery, a zwłaszcza głosów ptaków/,
- udzielanie pomocy klubom specjalistycznym lub zespołom harcerskim związanym z nauką biologii,
- udostępnianie na zajęcia harcerskie pracowni, gabinetów biologicznych oraz pomocy naukowych dla harcerzy zdobywających odznaki,
- służenie fachową pomocą przy realizacji zadań specjalistycznych i zdobywaniu sprawności przez harcerzy, zapewnienie materiałów oraz pomocy organizacyjnej w zakresie zdobywania sprawności harcerskich i zuchowych, np. agronoma, bartnika, leśnika, ogrodnika, zielarza, zootechnika, ptasiego opiekuna, przyjaciela zwierząt, hodowcy kwiatów, zbieracza widokówek /przyrodniczych/, filatelisty /znaczków o tematyce przyrodniczej/ korespondenta /prowadzący wymianę doświadczeń koła biologicznego z innymi kołami w kraju/,
- wspólne wykonywanie prac w zakresie poznawania środowiska regionalnego,

- udostępnienie i przekazywanie bogatej literatury zawierającej formy, metody i wskazówki organizacyjne prowadzenia ciekawych zajęć, imprez, prac badawczych z zakresu przyrodoznawstwa /a ten dorobek organizacji harcerskiej jest bogaty, szkoda tylko, że tak niedostatecznie wykorzystywany przez organizatorów zajęć pozalekcyjnych/.

P o l s k i C z e r w o n y K r z y ż, to stowarzyszenie wyższej użyteczności, może szczególne zadania spełnić w zakresie szkolenia sanitarnego młodzieży i zapewnienia fachowej pomocy, środków dydaktycznych i literatury dla młodzieży interesującej się wybranymi zagadnieniami medycyny, oświaty sanitarnej, ochrony naturalnego środowiska człowieka itp., a skupionej np. w sekcji medyków w ramach koła biologicznego.

Młodzież w zamian może udzielić organizacji pomocy sanitarno-higienicznej, socjalnej, opiekuńczej osobom starszym, samotnym, chorym, chwilowo niezdolnym do pracy, które są pod opieką PCK.

Związki takie, jak: P o l s k i Z w i ą z e k P s z c z e l a r z y, P o l s k i Z w i ą z e k W ę d k a r z y, P o l s k i Z w i ą z e k Ł o w i e c k i, Z w i ą z e k H o d o w c ó w D r o b n e g o I n w e n t a r z a, Z w i ą z e k A k w a r z y s t ó w itp. mogą być bardzo bliskimi sojusznikami młodzieży szkolnej wykazującej specjalistyczne zainteresowania.

Wielu członków wymienionych stowarzyszeń użyteczności publicznej może być stałymi opiekunami poszczególnych sekcji szkolnego koła biologicznego, promotorami wykonywanych przez maturzystów prac dyplomowych itp. Wielu z nich może pełnić z dobrym skutkiem wychowawczo-dydaktycznym swoje funkcje, przeznaczając niektóre tematy zajęć praktycznych i teoretycznych dla zainteresowanych grup młodzieży.

T o w a r z y s t w o P r z y j a c i ó ł D z i e c i jako organizacja opiekuńczo-wychowawcza, której celem jest prowadzenie działalności wśród dzieci i młodzieży, może zapewnić pomoc finansową i organizacyjną dla uczestników klubów i kół przyrodniczych w formie:

- wycieczek dzieci wiejskich do miast, a tym samym do ogrodu zoologicznego, botanicznego, palmiarni, wystawy problemowej, zakładu biologii uniwersytetu itp.,
- obozów przyrodniczych,
- zajęć z przyrodoznawstwa w swoich placówkach, takich jak: świetlice, kolonie, obozy itp.,
- dostarczenia nauczycielowi czasopisma "Przyjaciel Dziecka" z cenną wkładką, na łamach której może znaleźć bardzo wiele ciekawych wzorów atrakcyjnych zabaw i zajęć dydaktycznych, także z przyrodoznawstwa, na różne poziomy wykształcenia uczestników świetlic.

T o w a r z y s t w o K r z e w i e n i a K u l t u r y Ś w i e c k i e j, zrzesza dorosłych, którzy pragną aktywnie uczestniczyć w kształtowaniu, rozwoju i upowszechnianiu kultury świeckiej. Działalność Towarzystwa na rzecz młodych przyrodników może być następująca:

- zapewnienie prelegentów na wybrane zajęcia koła, głównie z zakresu powstania życia na Ziemi, walki z przesądami i zabobonami związanymi z siłami przyrody,
- zorganizowanie punktu odczytowego w szkole dla interesujących się problemami filozofii przyrody i przyrodoznawstwa,
- dostarczanie wielu cennych materiałów propagandowych i literackich związanych z naukami przyrodniczymi.

T o w a r z y s t w o W i e d z y P o w s z e c h - n e j, którego celem jest działalność oświatowo-kulturalna, upowszechnianie nauki, techniki i sztuki może świadczyć takie usługi jak:

- zaproszenie na wystawy, odczyty itp.,
- wskazanie dobrych specjalistów, prelegentów,
- udostępnienie ciekawych popularno-naukowych książek, albumów itp.

P o l s k i e T o w a r z y s t w o T u r y s t y c z n o - K r a j o z n a w c z e, którego celem jest budzenie zamknięcia do kraju ojczystego i jego poszczególnych regionów może zaznajomić młodzież z przyrodą oraz jej ochroną. Nauczyciel organizujący zajęcia pozalekcyjne z przyrody może czynnie włączyć się w prace Towarzystwa przez:

- udział w wycieczkach krajoznawczych,
- zdobywanie odznak turystycznych,
- udział w sesjach naukowych, konkursach itp.

P o l s k i e T o w a r z y s t w o P r z y r o d n i c z e i m. M. K o p e r n i k a zrzeszające ludzi nauki, pracowników naukowo-dydaktycznych, nauczycieli i innych interesujących się przyrodą i jej ochroną może oddać cenne usługi w organizacji zajęć pozalekcyjnych, a zwłaszcza w zakresie współorganizowania olimpiad biologicznych, popularyzowania wiedzy przyrodniczej. Młodzież ze szkół średnich może być członkiem Towarzystwa, korzystać z zorganizowanych prelekcji, projekcji najnowszych filmów, wystaw, otrzymywać cenne wydawnictwa, a zwłaszcza "Wszechświat".

R e g i o n a l n e T o w a r z y s t w a K u l t u r a l n o - O ś w i a t o w e i Naukowe mogą być bezpośrednimi i pośrednimi mecenasami zabytków przyrody w danej okolicy i sojusznikami młodzieży o zainteresowaniach naukowych i kulturowych. W zakresie nas interesującym mogą zapewnić młodzieży ciekawych ludzi na spotkania oraz polecić osobom wyjątkowo uzdolnionym prowadzenie wybranych fragmentów badań lokalnego środowiska przyrodniczego, udostępniać księgozbiory, muzea, a nawet niektóre eksponaty przekazać doraźnie lub na stałe dla pracowni

przyrodniczej szkoły.

T o w a r z y s t w o O p i e k i n a d Z w i e -
r z ę t a m i mające swoje placówki w większych miastach mo-
że okazać wiele pomocy młodym hodowcom zwierząt w postaci udzie-
lenia fachowej porady, udostępnienia wydawnictw, niesienie pomo-
cy przy zakupie zwierząt, urządzeń dla nich, pomieszczeń itp.

U n i w e r s y t e t y, w y ż s z e s z k o ł y p e -
d a g o g i c z n e, a k a d e m i e r o l n i c z e, a k a -
d e m i e m e d y c z n e i inne uczelnie rozmieszczone w
większych miastach na terenie całego kraju mogą udzielać nastę-
pującej pomocy:

- dokładnie informować młodzież o najnowszych zdobyczach wiedzy
z interesującej ją dziedziny,
- zapewnić udział pracownika naukowego lub studenta na zajęciach
z biologii,
- umożliwić udział młodzieży szkolnej ze szkół średnich na wy-
branych wykładach,
- przekazanie niektórych materiałów hodowlanych dla pracowni
biologicznych,
- umożliwienie odbywania niektórych zajęć fakultatywnych we
własnych pracowniach, laboratoriach, ogrodach specjalistycznych
itp.

Poza tym uczelnie organizują co roku bardzo ciekawe akcje
informacyjno-propagandowe dla młodzieży szkół średnich w ramach
tzw. otwartych drzwi uczelni.

F i l m o s może także okazać wiele pomocy młodym przy-
rodnikom, a mianowicie:

- zorganizować przegląd filmów przyrodniczych, /np. Grzyby, Po-
chodzenie życia na ziemi, Konie, Świat pod mikroskopem/,
- sprowadzić do szkoły zamówione tytuły filmów,
- organizować konkursy na plakaty, recenzję itp. związane z
filmem przyrodniczym.

R a d i o w ę z ł y zakładowe i miejskie mogą odegrać dużą rolę w propagowaniu dorobku młodych przyrodników wśród lokalnego społeczeństwa dorosłych, inicjować niektóre prace poszczególnych grup, organizacji itp.

Podobne funkcje mogą spełniać lokalne gazety i wydawnictwa. Niezmiernie cenny wkład w rozbudzaniu i zaspokajaniu zainteresowań przyrodniczych spełniają Polskie Radio i Telewizja, a zwłaszcza Naczelna Redakcja Programów Oświatowych i Szkolnych przez emisję specjalnych programów studyjnych, filmowych, organizowanie konkursów, akcji badawczych, wyszukiwania pomników przyrody, akcji dokarmiania zwierząt.

Wszystkie środki masowego przekazu poszukują coraz to lepszych form przekazu i sprzężenia zwrotnego z odbiorcami. Chodzi o to, aby nauczyciele bardziej ogniskowali uwagę młodzieży na tym źródle wiedzy, która jest podstawowym elementem budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego.

Zakończenie

Takie są dość wszechstronne i wielokierunkowe wskazania w zakresie współdziałania i koordynowania społecznych sił w rejonie obszaru oświatowo-wychowawczego szkoły prowadzącej zajęcia pozalekcyjne.

O ile i w jakim stopniu uda się zorganizować współpracę, osiągnięte wyniki dydaktyczno-wychowawcze w procesie nauczania-uczenia się, wychowania-samowychowania oraz kształcenia i samokształcenia będą stanowić udział nas samych i naszych wychowanków w wychowaniu i samowychowaniu obywatelskim, rozwoju społecznym i naukowym oraz kulturowym Polski Ludowej, która może i musi być silną świadomością i pracowitością swoich Córek i Synów.

^{1/} Wytoczne Komitetu Centralnego na VII Zjazd PZPR. "Trybuna Ludu" Warszawa 1975, s. 8.

- 2/ E.Trempała, Organizacja działalności wychowawczej w rejonie szkoły podstawowej. *Nauczyciel i Wychowanie* 1973, nr 3, s.35.
- 3/ J.Wołczyk, M.Winiarski, Model programowo-organizacyjny szkoły otwartej w mieście, W: *Szkoła otwarta - rzeczywistość i perspektywy* /red. J.Wołczyk/, Warszawa 1976, s. 219, PWN.
E.Trempała, *Wychowanie zintegrowane w środowisku szkoły*. Warszawa 1976, WSiP, s. 97.
- 4/ J.Frątczak, Wykorzystanie na lekcjach wiedzy i doświadczeń posiadanych przez uczniów. *Biologia w Szkole* 1972, nr 2, s. 13.
- 5/ J.Wołczyk, M.Winiarski, tamże, s. 220.
- 6/ J.Wołczyk, M.Winiarski, tamże, s. 224-225.
- 7/ A.Kamiński, *Funkcja pedagogiki społecznej*. Warszawa 1974, PWN, s. 332.
- 8/ M.Winiarski, *Zajęcia pozalekcyjne w szkole środowiskowej*. Nowa Szkoła 1971 nr 12, s. 15.
- 9/ R.Wroczyński, *Wychowanie poza szkołą*. Warszawa 1968, PZWS, s. 99.
- 10/ L.Leja, J.Frątczak, Jak poszerzać funkcje szkół oraz ich integrację z innymi placówkami. Białystok 1976, UW.
- 11/ J.Frątczak, Jak pracować z uczniem zdolnym. *Biuletyn Pedagogiczny Szkolnictwa Rolniczego*, 1972 nr 1, s. 18.
- 12/ H.Muszyński, *Zadania i cele wychowania socjalistycznego*. NURT nr 3 wkładka do: *Oświata i Wychowanie*.
- 13/ Cz.Banach, *Ideologiczne przesłanki celów kształcenia i wychowania* /notatki z referatu wygłoszonego na konferencji naukowej w Boszkowie 17.II.1975 r./.
- 14/ H.Muszyński, *Ideał i cele wychowania*. Warszawa 1973, PZWS, s. 58.
- 15/ H.Muszyński, *Cele wychowania w szkole socjalistycznej. Założenia programowe 10-letniej szkoły*. Poznań 1975 /maszynopis/, s. 66-71.
- 16/ M.Rybicki, *Środowisko jako punkt wyjścia w nauczaniu przyrody i geografii w szkole podstawowej*. Lublin 1934, s. 10.
- 17/ L.Jaxa - Bykowski, *Współdziałanie domu i szkoły w wykształceniu przyrodniczym młodzieży*. Warszawa - Lwów 1930, s. 7.

Literatura problemu

1. Bystron J.St., Szkoła jako zjawisko społeczne. Warszawa 1934. Księgarnia-Atlas.
2. Brzozowski M., Papla S., Zajęcia pozalekcyjne. Warszawa 1963, PZWS.
3. Cichy D., Poradnik metodyczny do realizacji materiału nauczania z ochrony przyrody w szkole średniej. Warszawa 1975. LOP.
4. Chmieleńska I., Wychowanie na podwórku. Warszawa 1966, TPD.
5. Dąbrowski Z., Czas wolny dzieci i młodzieży. Warszawa 1966, PZWS.
6. Frątczak J., Praca w kole biologicznym. Biologia w Szkole 1963 nr 3.
7. Frątczak J., Praca w kole chemicznym. Chemia w Szkole 1972 nr 5.
8. Frątczak J., O potrzebie korelacji Wychowania Obywatelskiego. Wychowanie Obywatelskie 1971 nr 6.
9. Frątczak J., Jaka powinna być szkoła rolnicza. Biuletyn Pedagogiczny Szkolnictwa Rolniczego 1972 nr 3.
10. Frątczak J., Jak pracować z uczniem zdolnym. Biuletyn Pedagogiczny Szkolnictwa Rolniczego 1972 nr 1.
11. Frątczak J., Praca z uczniem zdolnym /w klasach I-III/. Życie Szkoły 1972 nr 12.
12. Frątczak J., O nowoczesnych elementach nauczania w sprofilowanych liceach. Biologia w Szkole 1974 nr 1.
13. Frątczak J., Kształtowanie postawy zaangażowania społecznego uczniów. Nauczyciel i Wychowanie 1973, nr 5.
14. Frątczak J., Współpraca z rodzicami i /.../ z zakładem pracy - elementem pracy szkoły środowiskowej. Oświata i Wychowanie 1974 nr 6.
15. Frątczakowie E.J., Ogród przedszkolny. Warszawa 1977, WSiP /w druku/.
16. Gut S., Poradnik ochrony przyrody. Kraków 1959, LOP.
17. Gołaszewski T., Piękno natury w świecie dziecięcym. Warszawa 1972, NK.
18. Janowska A. i inni, Szkoła środowiskowa. Warszawa 1973. IPJW.

19. Kopijewska J., Jak chronić przyrodę ojczystą w szkolnym Kole Ochrony Przyrody. Warszawa 1961, PZWS.
20. Kowalewski F., Wychowawca i społeczna działalność szkoły w środowisku. Warszawa - Poznań 1976, WSiP.
21. Muszyńska Ł., Integralne wychowanie i nauczanie w klasach I-III. Warszawa - Poznań 1974, PZWS.
22. Praca zbiorowa pod red. Chmielowskiej I., Ogród jordanowski. Warszawa 1961, NK.
23. Torbus W., Prace społecznie użyteczne. Poradnik dla nauczyciela. Warszawa 1972, PZWS.
24. Trempała E., Wychowanie w środowisku szkoły. Bydgoszcz 1974, WSP.
25. Węgrzynowicz J., Zajęcia pozalekcyjne i pozaszkolne. Warszawa 1971, PZWS.
26. Żelazkiewicz M., Zajęcia pozalekcyjne i opiekuńcza działalność szkoły. Warszawa - Poznań 1974, PZWS.